

ZAMANIN KONSEPTUAL VƏ LİŇVİSTİK KATEQORİYALARI

Nahidə Heydərova

<https://orcid.org/0009-0008-8738-4217>

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: nahideheyderova@ndu.edu.az; Tel.: +994 55 2453344

XÜLASƏ

Dilçilikdə zamanın və zaman münasibətlərinin ifadə edilməsi üçün dilin müxtəlif səviyyələrində semantik kateqoriya şəklində formalaşaraq, bir-birini müşayiət edən ifadə vasitələrinin mövcudluğu haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Həmin mülahizələrə əsasən, leksik səviyyədə zaman münasibətlərinin ifadəsi üçün leksik-semantik kateqoriya, morfoloji səviyyədə morfoloji-semantik kateqoriya, sintaktik səviyyədə də sintaktik-semantik kateqoriya mövcuddur. Bu kateqoriyalar zaman semantikasının daşıyıcısı olub, müəyyən funksional-semantik fərqlərə də malikdir. Zaman kateqoriyasının kontensiv münasibətlərinin dilin müxtəlif səviyyələrində təzahürü sahəsində aparılan araşdırmalar üçün müqayisəli tipoloji yön müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: zaman, kateqoriya, araşdırma, leksik, semantik, dilçilik, müstəvi

GİRİŞ

Zaman kimi fundamental bir fəlsəfi-məntiqi kateqoriyanın linqvistik yönümü onu dilin təkcə morfoloji səviyyəsi ilə məhdudlaşdırmayıb, bu kateqoriyanın səviyyələrarası təqdimatı məsələlərini işıqlandırmaq zərurətini meydana çıxarır. Dil və təfəkkürün dialektik şəkildə bir-biri ilə bağlılığı şərt ilə fikir bilavasitə gerçəkliyi əks etdirir. Ona görə də dil və nitqi vəhdətdə götürərək, onların bir-birinə qarşılıqlı surətdə təsir göstərməklə fəaliyyətdə olmasını üzə çıxarmaq, onların birgə fəaliyyətinin hansı müstəvidə mümkünlüyünü arayıb-axtarmaq istiqamətində araşdırmalar davam etdirilir.

Dilin semantik-struktur təsviri, ümumiləşdirilmiş dəyişməz vahidləri ayırmaq və onları ciddi tətbiq qaydaları əsasında xüsusi nitq seqmentləri ilə əlaqələndirmək imkanı verən bir təhlili nəzərdə tutur. Bu yanaşmanın nəzəri məsələlərinin müzakirəsi və praktik tətbiqinin araşdırılmasında yerli tədqiqatçılardan, hörmətli alim İlham Tahirovun araşdırmalarından, xarici tədqiqatçılardan isə L. M. Vasiliev, V. G. Gak, V. Yu. Koprov, T. P. Lomtev, A. Greimas, Ch. Fillmore, J. Martinet, L. Tesmere və bir çox digər xarici dilçilərin tədqiqatlarından faydalanmışam. Dilçilik formalarının xüsusiyyətlərini funksiyalarına görə nəzərdən keçirmək funksional qrammatikanın əsas prinsipidir. Dilçiliyin bu bölməsi "qrammatik forma, lüğət və kontekstin qarşılıqlı təsir sistemi, dilçiliyin işləməsi üçün qanunlar və qaydalar sistemidir. bir sözün mənasını çatdırmağa xidmət edən vasitələrdir ". Müəyyən bir dildə ifadə edilməsinin qrammatik və leksik vasitələri ilə vəhdətdə nəzərdən keçirilən semantik kateqoriya, A.V.Bondarko tərəfindən qrammatik (morfoloji və sintaktik) müəyyən bir dil vasitələri, eyni semantik zonaya aid olan leksik, leksiko-qrammatik və törəmə elementlərlə qarşılıqlı əlaqədə olmaq. A.M.Lomov, V. Y. Koprov və digər tədqiqatçıları izləyərək işimizdə bu fenomeni ifadə etmək üçün semantik-funksional sahə (SFS) termini istifadə olunur, çünki bu, nəsil və analiz proseslərinin ümumi istiqamətini daha dəqiq əks etdirir. Bir formanın semantikasından işinə qədər bir cümlə tələffüzü Semantik-funksional sahələrin əhəmiyyətli bir xüsusiyyəti ilə həm müəyyən bir qrup daxilində, həm də fərqli qruplarla əlaqəli sahələrə təsir edən kəsişmələrdir.

ƏSAS HİSSƏ

Dilçilikdə zamanın və zaman münasibətlərinin ifadə edilməsi üçün dilin müxtəlif səviyyələrində semantik kateqoriya şəklində formalaşaraq, bir-birini müşayiət edən ifadə vasitələrinin mövcudluğu haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Həmin mülahizələrə əsasən, leksik səviyyədə zaman münasibətlərinin ifadəsi üçün leksik-semantik kateqoriya, morfoloji səviyyədə morfoloji-semantik kateqoriya, sintaktik səviyyədə də sintaktik-semantik kateqoriya mövcuddur. Bu kateqoriyalar zaman

semantikasının daşıyıcısı olub, müəyyən funksional-semantik fərqlərə də malikdir. Deyək ki, morfoloji səviyyədə morfoloji-semantik kateqoriya təşkil edən felin zaman formalarının funksiyası gerçəklikdə cərəyan edən hadisələrin zamanı ilə nitq momentinin nisbətirsə, leksik səviyyədə leksik-semantik kateqoriya əmələ gətirən temporal leksikanın daşdığı funksiya kommunikasiya aktında təsvir olunan hadisələri zaman ardıcılığına uyğun olaraq lokallaşdırmaqdır. Kommunikasiyada zaman münasibətlərinin qurulması prosesində kateqoriyalararası qarşılıqlı əlaqə baş verir. Zaman kateqoriyasının kontensiv münasibətlərinin dilin müxtəlif səviyyələrində təzahürü sahəsində aparılan araşdırmalar üçün müqayisəli tipoloji yön müstəsna əhəmiyyət kəsb edir [1]

Temporal münasibətlər problemi fəlsəfə ilə sıx bağlıdır. Beləliklə, fəlsəfə tarixində zaman məsələsi aşağıdakı nöqteyi -nəzərlərlə təqdim olunur:

1. Zaman, varlığın müddəti və dəyişmələrdən ayrılmaz olaraq maddənin ümumi dəyişikliyin in ölçüsüdür.

2. Zaman, bütün maddi cisimlərin mövcudluğunun keçici müddəti olaraq, Tanrının və ya mütləq ruhun yaşadığı mütləq əbədiyyətin təzahürünün xüsusi və son formasıdır.

3. Zaman mütləq, vahiddir, hər yerdə eyni müddətdir, heç bir təsirdən və maddi əlaqədən asılı deyil, bütün Kainat üçün vahiddir.

4. Zaman şeylərin nisbi mülkiyyətidir, ayrılmazdır

maddə, hadisələrin ardıcılığının nizamı, əlaqələrin məcmusu, müddəti, ardıcıl vəziyyətlər.

5. Zaman hisslər komplekslərinin sifariş formasıdır və eksperimental məlumatlar; duyğu düşüncəsinin apriori forması var; şəxsi mənləyin yox olması ilə birlikdə yox olan subyektiv varlığın daxili əsası var.

Dil və şüur, nitq və təfəkkür modellərinin qurulmasına funksional-grammatik istiqamət əsas götürülməklə dil sahələri nəzəriyyəsi mövqeyindən yanaşılır. Dil sahələri nəzəriyyəsi dil və nitq faktlarını məqsəd – vasitə prinsipi üzrə təhlil etməyə, yəni müəyyən kommunikativ məqsədlərə yetişmək üçün hər hansı bir dilin hansı vasitələrə malik olduğunu, eləcə də həmin vasitələrin bir-birinə hansı münasibətdə olduğunu aydınlaşdırmağa imkan verir. Bununla belə, funksional səviyyələrarası sahəvi modelləşdirmələrin kontensiv tipologiyaya tətbiqi məsələləri, demək olar ki, işlənilməmişdir. Deyilənlər Azərbaycan dilçiliyində universal zaman kateqoriyasının (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə) kontrastiv-tipoloji aspektdə öyrənilməsinin nə qədər aktual olduğunu göstərir. Bu tədqiqatın aktuallığı bir də ondadır ki, o, müxtəlif dillərdə həm məzmun planında, həm də formal ifadə vasitələri aspektində dilçilikdə ən çox diskussiyalara səbəb olan temporalıq kimi mürəkkəb və ziddiyyətli kateqoriyanın təhlilinə yönəlmişdir. Zaman probleminə müxtəlif dillərdə çoxsaylı araşdırmalar həsr olunsada, müxtəlif dillərdə geniş faktiki materiallar toplansada, ayrı-ayrı dillərdə bir çox xüsusi məsələlər aydınlaşdırılsa da, bu sahədə çox şey hələ də mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. Müasir tədqiqatlarda zaman kateqoriyasının ümumi və xüsusi məsələlərinin təhlilində yeni metod və formaların axtarışına da müəyyən cəhdlər edilir.

Obyektiv gerçəklikdə zaman və insan arasında münasibətlərin nəticələrini ifadə edən dil vahidləri zaman və ya temporal mənə, anlam və anlayış sahəsini təmsil edir. Bununla məşğul olan tədqiqatçılar diqqəti zaman anlayışının və ya kateqoriyasının ifadə üsullarına yönəldərək temporal münasibətlərin ifadə üsulları, bu münasibətlərin lingvistik ifadə imkanları, yaxud zaman münasibətlərinin tipologiyası kimi məsələlərə müraciət edirlər. Temporal mənə, anlam və anlayışların mövcud olması faktı morfoloji səviyyədə zaman, yəni felin zamanı ilə birlikdə, leksik, sintaktik və hətta mətn səviyyəsində zaman, eləcə də bədii zaman, zaman sahəsi, temporalıq sahəsi, zamanın leksik göstəriciləri, temporal genişləndiricilər, leksik dəqiqləşdiricilər, indikatorlar və s. kimi termin və anlayışların dilçilik ədəbiyyatında dövriyyəyə daxil olmasına rəvac verdi. Zaman və ya temporal tematika üzrə terminologiya çoxşaxəli olmaqla bərabər, həmin terminologiyanın şərhində aydın olmayan və ya qarışıq məsələlər barədə danışmaq da mümkündür ki, bu barədə az sonra danışılacaqdır.

Zaman, bir cümlənin grammatik əsasının predikativ xüsusiyyətinin əsas və məcburi hissəsi olaraq, modal və fərdi xüsusiyyətləri ilə birlikdə ümumdünya tərəfindən tanınmışdır, lakin eyni zamanda dilçilər bu kateqoriyanın həcmi müxtəlif yollarla və bir cümlədə zamanın təyin olunmasının yolları və vasitələri. Belə ki, T.P. Lomtev, cümlə səviyyəsində ifadə olunan və morfoloji kateqoriyalar sistemini

təkrarlamayan sintaktik kateqoriyalar sistemini açıqladı və bu kateqoriyalara əsaslanaraq bir cümlənin sintaktik paradigmasını araşdırdı [4, s. 126].

Dil ədəbiyyatında sintaktik səviyyəyə keçərkən qrammatik varlıqların xassələrini dəyişdiyi fikri ifadə olunur. Buna görə də, eyni kateqoriyalı anlayışları fərqləndirmək lazım gəldikdə dil kateqoriyasının təhlilinə bu cür yanaşırıq. Fikrimizcə, sintaktik zaman felin morfoloji vaxtına əsaslanarsa da, təbiətinə görə müvafiq morfoloji kateqoriyadan fərqlənir. Bildiyiniz kimi, ikincisi yalnız göstərici şəklində özünü göstərir, sintaktik zaman kateqoriyası bütün cümlələrdə ifadə olunur. Bəzi fel kateqoriyalarının qrammatikləri bir-biri ilə birləşmir. Beləliklə, məsələn, imperativ və subjunktiv əhval -ruhiyyənin qrammatikləri zaman kateqoriyasındakı qrammatiklərlə birləşdirilmir. Ancaq bu əhval -ruhiyyənin formaları olan ifadələrdə müvəqqəti semantika başqa yollarla ifadə olunur və bir çox hallarda bu əhval -ruhiyyənin məzmunu bu semantikaya münasibətdə heç də neytral deyil. Bir xüsusiyyətin qəsdən bir cismə aid edilməsi kimi proqnozlaşdırma, nitq hissəsinin kateqoriya anlayışında danışanın iradəsi morfoloji fel ilə müəyyən edilmir, tələffüzün modal-müvəqqəti planının müəyyən edildiyi cümlədən yuxarıdan dikte edilir [5].

Sintaktik zaman kateqoriyası eyni adlı morfoloji kateqoriya ilə müqayisədə bir neçə xüsusiyyətlə xarakterizə olunur:

1. təklifin ayrı-ayrı elementlərinə deyil, bütövlükdə aiddir;
2. onun məcburi və istəyə bağlı olmayan elementidir;
3. tərkibinə daxil olan elementlərin semantikasından fərqli bir semantik keyfiyyətə malikdir;
4. morfoloji kateqoriyadan daha geniş və daha spesifik ifadə vasitələrinə malikdir.

Sintaktik zaman, zamanın təyin olunmasının son müərrədiyyəyə yüksəlir və ifadə baxımından artıq müvəqqəti formalar paradigması ilə deyil, daha geniş və daha spesifik vasitələrlə və ya müəyyən bir abstraksiya səviyyəsinə uyğun birləşmələri ilə idarə olunur [2, s-44].

Cümlənin əsas qrammatik mənası, o cümlədən sintaktik zamanın mənası, cümlənin məzmunu və formal -qrammatik komponentlərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır və hər şeydən əvvəl əsas üzvlər - cümlənin predikativ əsası ilə izah olunur.

Temporal leksikaya mənasında zaman anlayışı olan sözlər sözlər daxildir. Onları temporal sözlər də adlandırırlar. Bir çox müəlliflərin fikrinə görə, zaman mənalı sözlərdə gerşəkliyin zaman münasibətlərinin bir-birini əvəz etmə ardıcılığı ilə bağlı olan təbii proseslər üzərindəki müşahidələr öz təsbitini tapır. Zaman proseslərinin uzunluğunu ölçmək zərurəti zamanın ölçülməsi vasitələrinin meydana gəlməsinə gətirib çıxardı ki, bu da zamanın ölçü vahidlərini bildiren müvafiq qrup sözlərin üzə çıxması ilə nəticələndi. İnsanın zaman daxilində özünün mövcudluğunu dərk etməsi onun yaş dövrlərinin adlarını bildiren sözlərin (məs., uşaqlıq, gənclik, yeniyetməlik və s.), eləcə də özünün tarixini, onun ayrı-ayrı dövrlərini (məs., keçmiş, indi, gələcək, əbədiyyət, əsr və s.) əks etdirən sözlərin meydana gəlməsinə gətirib çıxardır. Zamana münasibətdə dil vahidlərinin kompleks təhlili, onların formalaşması mexanizminin nəzərdən keçirilməsi ge- niş faktik materialın, eləcə də artıq mövcud olan tədqiqatların nəticələrinin sərf-nəzər edilməsini tələb edir [3,s.8].

NƏTİCƏ

Zaman kateqoriyasının fiziki, məntiqi-fəlsəfi və xüsusilə linqvistik yönələri ilə əlaqəli olan həmhüdəd məsələlərin öyrənilməsi və həmin məsələlərin həlli üçün edilən cəhdlər Azərbaycan dilçiliyində temporallığın bir sıra xüsusi məsələlərinin lazımi dərəcədə anlaşılmasını və bu zaman digər dillərin materialları üzrə aparılan müasir araşdırmaların nəticələrinin nəzərə alınmasını tələb edir. Müqayisə-qarşılaşdırma səpkili tədqiqatların təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif struktur-tipoloji xüsusiyyətlərə malik dillərin materialları üzrə aparılan kontrastiv tədqiqatlar qarşılaşdırılan dillərin hər biri üçün əhəmiyyət kəsb edən faydalı nəticələrə gətirib çıxarır. Dillərin müqayisə-qarşılaşdırma üsulu ilə tədqiqi bu və ya digər hadisənin daha təfərrüatlı öyrənilməsinə imkan verir, vahid müqayisə metodları əsasında təhlildə yeni nəticələrin əldə edilməsinə yol açır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. • Babayev, J. (2024). *Characteristics of Gerund, Participle I and Verbal Noun. Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 1(2), 124–129.
2. • Lucenko, E. V. (2008). *Neformal'naya postanovka i obshcheye zadach, vznikayushchikh pri sistemnom obobshchenii teorii mezhdunostv na osnove sistemnoy teorii informatsii (Chast' 2-ya: zadachi 4–9)*. E. V. Lucenko // *Politematicheskiy setevoy elektronnyy nauchnyy zhurnal Kubanskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta (Nauchnyy zhurnal KubGAU)* [Elektronnyy resurs]. Krasnodar: KubGAU, No. 04(038), 26–66.
3. • Tahirov, I. (2007). *Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası*. Bakı: Nurlan, 324 s.
4. • Lomtev, T. P. (1972). *Fonologiya sovremennogo russkogo yazyka*. Moskva: Vysshaya shkola.
5. • Ismayilli, T. *The Impact of Non-Verbal Communication on the Language Learning Process*.
- 6.

SUMMARY CONCEPTUAL AND LINGUISTIC CATEGORIES OF TIME

Nahida Heydarova

In linguistics, in order to express time and time relations, various considerations have been put forward about the existence of means of expression that are formed in the form of semantic categories at different levels of the language and accompany each other. Based on those considerations, there is a lexical-semantic category for the expression of time relations at the lexical level, a morphological-semantic category at the morphological level, and a syntactic-semantic category at the syntactic level. These categories are carriers of time semantics and have certain functional-semantic differences. The comparative typological direction is of exceptional importance for the studies conducted in the field of the manifestation of the contentive relations of the time category at different levels of the language.

Key words: *time, category, research, lexical, semantic, linguistics, level*

РЕЗЮМЕ

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ ВРЕМЕНИ

Гайдарова Нахида

В лингвистике для выражения времени и временных отношений выдвигались различные соображения о существовании средств выражения, которые формируются в виде смысловых категорий на разных уровнях языка и сопровождают друг друга. Исходя из этих соображений, существуют лексико-семантическая категория выражения временных отношений на лексическом уровне, морфолого-семантическая категория на морфологическом уровне и синтаксически-семантическая категория на синтаксическом уровне. Эти категории являются носителями временной семантики и имеют определенные функционально-смысловые различия. Сравнительно-типологическое направление имеет исключительное значение для исследований, проводимых в области проявления содержательных отношений категории времени на разных уровнях языка.

Ключевые слова: *время, категория, исследование, лексика, семантика, лингвистика, уровень*.